

14. Azerbaycan Türkçesi Diyalektolojisinde Uzun nllere Dair Bir İnceleme¹

Ekin AKTRK²

APA: Aktürk, E. (2024). Azerbaycan Türkçesi Diyalektolojisinde Uzun nllere Dair Bir İnceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (39), 235-248. DOI: 10.29000/rumelide.1469412.

z

Boğumlanma süresi bakımından iki normal sredeki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlülere uzun ünlüler denir. 1848 yılında başlayan uzun ünlüleri inceleme konusu Yakut Türkçesi ve Tatar Türkçesi (Mişer Ağızı) uzun ünlülerinin karşılaştırılmasıyla başlamıştır. İlk defa St. Petersburg'da Yakutça Gramer (I-II)'in Otto Böhtlingk tarafından yayımlanmasıyla (1851) beraber fonetik unsurlar hakkında bilim dünyasında fonetikler ikiye bölünmüştür. Otto Böhtlingk ile başlayan uzunlukları araştırma konusu W. Raddloff ile tamamen zıt bir perspektif kazanmıştır. Bir gruba göre korunan aslı ünlü uzunlukları, bir diğer gruba göre ise büzülme, erime, kaynaşma gibi fonetik hadiselerle oluşmuş olan ikincil ünlülerden başkaca birer fonem değillerdir. Azerbaycan Türkçesinin dört ana diyalekti vardır. Birincisi Doğu Ağızı (Kuba, Bakü, şamahı, Muğan, Lenkeran), ikincisi Batı Ağızı (Kazak, Gence, Karabağ, Ayrum), cncs Kuzey Ağızı (Nuha), dördüncüsü ise Güney Ağızıdır (Nahcivan, Ordubad, Tebriz, Yerevan). Azerbaycan Türkçesinde ksalma eğiliminde olan ünlü uzunluklarının örnekleri bu çalışmada diyalektoloji lgatından taranmış ve tespit edilmiştir. Azerbaycan (Güney-Batı Oğuz) Türkçesi ve ağızlarında korunduğu kaynaklarla tespit edilebilen ünlü uzunluklarının bazıları kullanıldığı ağız ve manalarıyla bu çalışmada incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fonetik, Azerbaycan Türkçesi, nl Uzunlukları

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ıkar atışması: ıkar atışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve alışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %7

Etik şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 21.03.2024-**Kabul Tarihi:** 20.04.2024-**Yayın Tarihi:** 21.04.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1469412

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / ift Taraflı Krleme

² Dr. Oğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Dr., Kafkas University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures (Kars, Türkiye), ekindex@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-9039-2455, **ROR ID:** https://ror.org/04v302n28, **ISNI:** 0000 0000 9216 0511, **Crossreff Funder ID:** 501100009391

A Study on Azerbaijani Turkish Dialectology Vowles Lengths³

Abstract

Vowels that include the articulation time of two vowels in normal duration are called long vowels. The subject of examining long vowels, which started in 1848, started with the comparison of long vowels in Yakut Turkish and Tatar Turkish (Mişer Dialect). For the first time in St. Petersburg (1851), phoneticians in the scientific world were divided into two regarding these phonetic elements. The subject of research on essential lengths, which started with Otto Böhtling, gained a completely opposite perspective with V. Raddloff. According to one group, the preserved primary vowel lengths are not phonemes other than secondary vowels formed by phonetic events such as contraction, melting and fusion, according to another group. Azerbaijani Turkish has four main dialects. The first is the Eastern Dialect (Kuba, Baku, Shamakhi, Mughan, Lankaran), the second is the Western Dialect (Kazak, Ganja, Karadag, Ayrum), the third is the Northern Dialect (Nuha), the fourth is the Southern Dialect (Nakhichevan, Ordubad, Tabriz, Yerevan). Examples of principal lengths that tend to shorten in Azerbaijani Turkish were scanned and identified from the dialectology dictionary in this study. Some of the vowel lengths, which can be determined from the sources preserved in Azerbaijani (South-Western Oghuz) Turkish and its dialects, were examined in this study with their dialect and meanings.

Keywords: Phonetics, Azerbaijani Turkish, Vowel Lengths

Giriş

Ünlü seslerin söz yapımında çok önemli bir rolü vardır. Ünlü seslerin hem anlam ayırt edicilik hem de morfelemlerle sözcük yapımında önemli rolleri vardır. Ünlü sesler belirli sözcüklerin türetilmesinde hem kısa hem de uzun varyantlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Birincil ünlülerde uzunluklar Azerbaycan Türkçesinin dâhil olduğu Türk dilleri ailesinin tamamında aynı tipli değildir. Birincil ünlü uzunlukları anlam ayırt edicilikte önemli bir rol üstlense de söz yapımında dilde en az çaba yasası gereği süreç içinde kısa olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Azerbaycan, Türk, Kazak, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Türkçelerinde birincil ünlü uzunluklarının korunduğu görülmektedir (Yusifov, 2014).

Azerbaycan Türkçesinde ünlü seslerin birincil (aslî) uzunluklarının oluşma şartları ünlünün kendisi, vurgu ve hecelendirme kurallarına bağlıdır. Aşağıda şartları açıklanmaktadır: Azerbaycan Türkçesinde ünlüler /a/, /ı/, /o/, /u/ ve /e/, /i/, /ö/, /ü/ şeklinde iki gruba ayrılır. /a/, /ı/, /o/, /u/ ünlüleri kendilerinden önce bir sessiz harfle başladıklarında aslî uzunlukta olurlar. Örneğin: kaba (uzun), kavak (uzun). /e/, /i/, /ö/, /ü/ ünlüleri ise kendilerinden önce bir sessiz harfle başladıklarında kısa olurlar. Örneğin: keçi (kısa), büyük (kısa). Azerbaycan Türkçesinde vurgulu ünlüler daha uzun süreyle telaffuz

³ **Statement:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed in the preparation process of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 7

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 21.03.2024-Acceptance Date: 20.04.2024-Publication Date: 21. 04.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1469412

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

edilirken, vurgusuz ünlüler daha kısa sürede telaffuz edilir. Örneğin: at (vurgusuz, kısa), ata (vurgulu, uzun). Hecelendirme: Azerbaycan Türkçesinde hecelendirme kurallarına göre hece sonunda bulunan bir ünlü hariç, ünlüler tek hecede uzun olarak telaffuz edilir. Örneğin: ev (kısa), evde (uzun).

Azerbaycan Türkçesinde uzun ünlülere örnek sözcükler şunlardır:

Kknde uzun ünlü olan sözcükler:

krp (ocuk)

byk (büyük)

söz (söz)

doğru (doğru)

Gövdesinde uzun ünlü olan sözcükler:

arxa (arka)

dşrg (dayanak)

srt (hız)

nfs (nefes)

etibar (itibar) (Gulusoy, 2021).

Bu rnekler Azerbaycan Türkçesinde kullanılan uzun ünlülere örnek oluşturabilir. Ancak, belirtilen örneklerin tamamı bazı bölgelerde ya da ağızların farklı kullanımına bağlı olarak çeşitlilik gösterebilir. Bu nedenle, Azerbaycan Türkçesinde bu tür sözcükleri kullanırken bölgeye ve konuşulan ağza göre değişiklik gösterebileceğini unutmamak önemlidir.

"Boğumlanma süresi normal bir ünlünün sresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlülere uzun ünlüler denir" (Korkmaz, 1992, s. 156). *"Bir dilin bilinen ilk zamanlarından beri boğumlanma süresi normalden uzun olan ünlülere birincil uzun ünlüler denir"* (Buran, 2008, s. 289).

"Böhtlingk'in meşhur Yakut Türkçesi ve Tatar Türkçesi (Mişer Ağzı)'ne ait dil malzemesi üzerine yaptığı karşılaştırmaı çalışmadan sonra birincil uzun ünlülerin, kurallı olarak en çok Yakut, Türkmen ve Halaç Türkçelerinde korunmuş olduğu tespit edilmiştir" (Yalçın, 2010, s. 641). Ünlülerin sözcükler içinde durumunu incelerken öncelikle ilk hece ünlüleri ve sonraki hece ünlüleri olarak sınıflamak yerinde olacaktır. Daha sonra bu ünlüler öndamaksıl ünlüler, artdamaksıl ünlüler olarak sonrasında düz, yuvarlak; dar veya geniş ünlüler olarak sınıflandırılmalıdır. Bu tespit edilen ünlülerin hangi ses olaylarından etkilenmiş olabilecekleri ise çu sıralamayla incelenmelidir:

-nl Kısalması

-ndamaksıllaşma/Artdamaksıllaşma

-Yuvarlaklaşma/Düzleşme

-Daralma/Genişleme

-nl Türemesi

-nl İkiizleşmesi (Diftonglaşma)

-İlk Hece nlleri

-Artdamaksıl nller (, , , )

-ndamaksıl nller (, , , )

-İlk Hece Dışındaki Ünlüler

-Artdamaksıl Ünlüler (ā, ī, ō, ū)

-Öndamaksıl Ünlüler: Ana Türkçe dâhil olmak üzere tarihin çeşitli devirlerinden beri Türk dilinin lehçelerinde ilk hece dışında birincil ünlü uzunluklarına rastlanmamaktadır (Yalçın, 2010). İlk hece dışında tumān, ırā, yıra-, saāl vb. birkaç örnek haricinde ünlü uzunlukları daima ilk hece ünlülerindedir. Tekin'e göre (1995) ikinci hecelerde tespit edilen diğer uzunluklar hatalıdır.

Geniş ve düz olan /a/ fonemi Türkçede kısa ve uzun olmak üzere iki türdür. Kısa /a/, 'darbede', 'taban', 'kumda', 'kumdan' örneklerinde gözlemlenebilir. Yabancı dillerden (Arapça, Farsça) Türkçeye geçmiş olan sözcüklerde palatal /l/ 'nin etkisiyle /a/ fonemi kısa olarak telaffuz edilir. Örneğin 'hal' ve 'mahalle' sözcüklerinde palatal /l/ 'nin etkisiyle /a/ fonemi kısa olarak telaffuz edilmektedir. Sıklıkla /z/ foneminin yanında Rusçadaki kapalı ve kısa /a/ ya yakın bir /a/ olduğu dikkati çekmektedir: 'az', 'kaz', 'fazla' vb. sözcüklere örnek olarak verilebilir. Uzun /a/ fonemi Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde korunmuştur. Örneğin, 'bâriz', 'mânâ' gibi sözcüklerde /a/ foneminin uzunluğu Türkçede de korunmuştur. Türkçede uzun /a/ anlam ayırt edici olarak dikkati çekmektedir. 'Hala >hâlâ', 'alem>âlem' örneklerinden de anlaşıldığı gibi /â/ anlam ayırt etmeye yaramaktadır. Uzun /u/ fonemi yine /â/ gibi Arapça, Farsçadan alınma sözcüklerde uzunluğunu korumuştur. Örneğin, 'mahsus, husus, sükût' gibi Türkçeye yabancı dillerden geçen bazı sözcüklerde ünlü uzunluklarının korunduğu tespit edilmiştir (Kononov, 2001).

Aslı ünlü uzunlukları, boğumlanma süreleri bakımından diğer ünlülerden daha uzun olan ünlülerdir. İkincil ünlü uzunlukları ise çeşitli ses gruplarının büzülmesi, erimesi gibi ses olayları neticesinde ortaya çıkmıştır. Örneğin Kıpçak grubu Türk Lehçelerinden, Kırgız Türkçesinden alınma örneklerde ikincil ünlü uzunluklarının oluşma şartları şöyle sıralanabilir:

ā (aa) ā < Vg < V ET baagatur > KT baatır ā < VnV ET yanak > KT caak ɔ < VgV ET yegen > KT ceen

Türkçede uzun ünlü konusu üzerine iki temel görüş ayrılığı vardır. Bunlardan birincisi Muharrem Ergin'in (2009) uzun ünlü dilimizde yoktur görüşü ikincisi ise Talat Tekin'in (1995) aslı ünlü uzunluklarıyla ilgili görüşüdür. Her vokalin dildeki ses olaylarıyla girdiği etkileşimler neticesi düşme, kısalma, büzülme, diftonglaşma, erime, birleşme ve kaynaşma gibi ses olaylarına maruz kaldığında uzun veya kısa şekilleri ortaya çıkabilmektedir. Sözlü veya yazılı olarak dizgesel bir iletişim aracı olan dilin en küçük birimi fonemlerdir. Bütün dünya dillerinde fonemler ünlüler ve ünsüzler olarak ikiye ayrılır. Bu temel iki ses grubunu teşkil eden ayrımın yanı sıra birleşik ya da yarı ünlü adı verilen ara sesler de dilde var olan diğer fonetik biçimlerdir. Sözlü dil fonetik açıdan bakıldığında yazı dilinden daha zengin bir fonetik varlığa sahiptir. Zira yazılı dilde gösterilmeyen sesdeşlerin büyük bir bölümü sözlü dilde korunmaktadır. Dünya dillerinde sesliklerin sayısı ortalama olarak her bir dilde 25-30 civarındadır. Bu seslikler dilden dile farklılaşır. Bununla beraber uğradıkları birtakım ses olaylarını da hesaba katarak meydana gelmiş olan farklı çeşitlerde seslikler olduğunu söylemek mümkündür. Bu sesliklerin tamamı dilin sesleri adını alır (Banguoğlu, 2007). "Dilde en az çaba yarası gereği başta olmak üzere birleşen, kaynaşan, konuşma aygıtından geçerken birtakım şartlara göre değişen fonemler yazılı ve sözlü dilin en küçük birimleridir" (Banguoğlu, 2007, s. 23). Bu seslikler genel olarak ünlü ve ünsüzler olarak ikiye ayrılmıştır. Ünlüler boğumlanma süreleri bakımından kısa ünlüler, uzun ünlüler, normal süreli ünlüler olarak üçe ayrılırlar. Uzun ünlüler ise kendi arasında birincil (aslı), ya da ikincil ünlüler olarak sınıflandırılmaktadır. Aslı uzunluklar dilin bilinen ilk zamanlarından kalan uzunluklarken ikincil uzun ünlüler ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi ses olayları sebebiyle uzamış olan ünlülerdir (Buran, 2008). Fonetik ses değişmelerini örnekleriyle tespit etmek esas olmakla

beraber dildeki tüm örnekleri tespit etmek ve açıklamak mümkün görünmemektedir. Ancak belirli kuralları ortaya koymak mümkün olabilmektedir. Örnek vermek gerekirse /ğ/ 'nin erimesiyle beraber dilde uzamış olan ünlülerin varlığından söz etmek mümkündür.

yağ> yā çığ>çî sığır>sıır değırmen>deirmen(deermen) doğru>dooru (Banguoğlu, 2007).

Aslı ünlü uzunluklarının ve ikincil uzun ünlülerin oluşumunda en etkili olay sesin gırtlaktan çıkışındaki boğumlanma süresinin uzunluğudur. '*Seslikler çıkarabilmek için ses yolunu şekillendirme, daraltma, kapatma, hareketlerine boğumlanma (articulation) denir*' (Banguoğlu, 2007, s. 32). Dilin en önemli niteliklerinden biri onun çizgiselliği ve zamansallığıdır. Dilin canlı bir dizge olduğu da göz önüne alındığında bu dizgenin çizgisel olarak zaman içindeki durumu ve dili oluşturan en küçük birim olan seslerin durumunu incelemek son derece önemlidir. Dil seslerinin süresi de işte bu çizgisellik ve zaman ile yakından ilişkilidir. Seslerin oluşmaya başladığı an ile bittiği an arasında geçen süreye 'boğumlanma süresi' denir (Buran, 2008). Uzun ünlüler boğumlanma süresi normalden daha uzun olan ünlülerdir. Uzun ünlülerin Türk yazı dili sisteminde tam kurallı bir söyleyiş ve yazılış sistemi olduğundan söz edilemez. Kimi zaman söyleyişte kısa yazılışta uzun kimi zamansa yazılışta kısa söyleyişte uzun olan ünlülerden söz etmek mümkündür (Buran, 2008). Örnek vermek gerekirse '*maakul*' olarak söylenen sözcük kısa ünlülü olarak '*makul*' şeklinde yazılırken '*iraazı*' yazılan sözcük '*irazi*' şeklinde söylenmektedir (Buran, 2008). Uzun ünlüler yazıda üzerine çizgi, şapka ya da önüne iki nokta üst üste konarak gösterilmektedir. Bu yazımlar hem birincil hem ikincil ünlülerin gösteriminde kullanılabilir (Buran, 2008).

Dilimizde aslı ünlü uzunluklarının kökten var olmadığına dair bir diğer görüş ise Banguoğlu'na aittir. '*Esas seslilerimiz hep kısa sesli sayılır (voyelle courte). Yazı lehçemizde kökten uzun sesli (voyelle longue) yoktur veya kalmamıştır. Uzun sesliler de çoklukla ve hele konuşma ve halk dilinde (langue populaire) çoğu zaman kısalmır.*' (Banguoğlu, 2007, s.39). Uzun ünlülerin büyük bir kısmı yerini söyleyişe bırakmıştır. Yazılışta gösterilmeyen uzun ünlüler söyleyişte uzunluğunu korumuşlardır. Örnek vermek gerekirse adi, dava, tedavi, şive, arıza, rica, işaret ... bu konuya örnek olarak gösterilebilecek sözcüklerdir. Yazılışta olmasa da söyleyişte uzun ünlüler korunmuştur (Banguoğlu, 2007).

Türk dillerinde, Ana Türkçe'de birincil uzun ünlülerin varlığıyla ilgili ilk defa 1851 yılında Petersburg'da '*Über die Sprache der Jakuten*' adlı çalışmayla sesini duyuran Otto Böhtlingk incelemiştir. Yaklaşık olarak otuz sene sonrasında Radloff Ana Türkçede aslı uzunlukların bulunmadığını yalnızca bu uzunlukların büzülme, erime, kaynaşma ve düşme gibi ses hadiseleri sonrası ortaya çıkan ikincil uzunluklar olduğunu ileri sürmüştür (Tekin, 1995). Türk dillerinde uzun ünlülerle ilgili olarak uzun ünlülerin aslı olarak korunduğu veya birincil uzun ünlülerin bulunmadığı; bu uzunlukların ikincil uzunluklar olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Türk dillerinde uzun ünlülerin aslı olarak korunduğu birincil uzun ünlülerin bulunmadığı bu uzunlukların ikincil uzunluklar olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Türk dili araştırmacıları bu konu hakkında adeta ikiye bölünmüştür denebilir. Türkolog ve Altayistlerin kuramlarına göre Türk dillerinde ünlü uzunluklarının aslı olarak korunmasını sağlayan kuramlar beşe ayrılmıştır (Tekin, 1995):

Büzülme Kuramı (Radloff, Ligeti, Gronbech)

Vurgu Kuramı (Nemeth)

Karşılama Giderme Uzaması Kuramı (Menges)

İkiz Ünlü Kuramı (Biyişev)

Hece Doruğu Kuramı (Şcerbak) (Tekin, 1995, s. 160).

Bu kuramların çoğu ilkin Böhtlingk'in Tatar dilinin Mişer ve Nijniy Novgorod ağızları üzerine yaptığı karşılaştırmalardan yola çıkmıştır denebilir. Böhtling yaptığı karşılaştırmalarda kesin ve sağlıklı denklemler kuramamıştır. Bununla beraber Yakutça ve Nijniy Novgorod ağızları arasındaki karşılaştırmalar sonucu bu iki dil-ağız arasındaki uzun ünlülü fonemlerin denk olduğunu bulmuştur.

Uot > ōd 'ateş' Uon > ōn

Yakutçadaki uo, üö, ie ikiz ünlülerinin ō, õ, ç ünlülerinden geliştiği kanısında olduğunu sezdirmiştir (Tekin, 1995, s.9).

Macar araştırmacı Budenz, Hive Özbekçesi üzerine yaptığı çalışmalar neticesinde bu Tatar lehçesinde birincil uzun ünlülerin bulunduğunu göstermiştir (Tekin, 1995).

Āt: ad (beygir, at) tüz: (tuz) Yakutça tūs

Radloff, (1882) birincil uzun ünlülerin korunduğuna dair ortaya atılan araştırma çalışmalarına karşı çıkmıştır. Birincil uzun ünlülere değinen bir diğer araştırmacı Karl Foy'dur. Karl Foy (1900) ve Poppe'nin (1925) birincil uzun ünlülerin korunduğuna dair araştırmaları vardır. Karl Foy, Orhon yazıtlarında Yakutçayı baz alarak birincil uzun ünlülerin korunduğunu göstermiştir.

M. T. Houtsuma'nın yazdığı Türkçe - Arapça sözlükte söz içindeki ünlülerin hareketlerle gösterilmesinin yanı sıra elif vav ve ye ile de gösterildiği görülmüştür. Örneğin, Yakutça bār (var); bar- (varmak) (Tekin, 1995).

Tercüman-ı Türki'de kısa olan ünlülerin de uzatma harfleri olan elif, vav, ye ile de gösterildiği örnekler karşımıza çıkmaktadır.

Radloff, (1882) ünlü işaretli sözcüklerin birincil uzunluk olmadığı, bunların eşsesli sözcüklerin anlam karışıklığını gidermek için kullanıldığı görüşündedir. Gronbech, (Türkçenin Ses Tarihi) uzun ünlülerle ilgili gözlemini şöyle formülize etmiştir:

p, ç, t, k + kök hece + kısa bir ünlü—p, ç, t, k

p, ç, t, k + Yakutçadaki karşılığı uzun ya da ikiz ünlüden sonra ses ötümlüleşir b, c, d, g olur. Ötümlüleşme

 p, ç, t, k + ünlüyle başlayan bir ek

Yakutça uzun veya ikiz ünlü, Çuvaşça iç seste 'iva' ses grubuna denk gelmektedir.

Gronbech, 'od', 'dört', 'ad' gibi sözcüklerin aslında iki heceli olduklarını ve büzülme sonucu tek heceye düştüklerini savunmasıyla Radloff ile görüş birliğindedir. Türkçede aslı uzunlukları reddetmektedir (Tekin, 1995).

Nemeth'e göre ise uzun ünlüler vurgunun etkisiyle ikizleşir. İkinci ve üçüncü hecelerde yer alan vurgu sona doğru kaydırsa birinci hecedeki uzun ünlü kısalmır.

Ramstedt, uzun ünlüleri Çuvaşçadaki söz sonu vurgularıyla ilişkilendirmiştir. Poppe, Radloff'u eleştirmiş ve ayrıca birincil uzun ünlülerin sadece Yakutçaya özgü olmadığı Ana Türkçe ve İlk Türkçede de olduğu konusuna değinmiştir (Tekin, 1995).

Polivanov (1924), Türkmençeyle karşılaştırmalar yaparak Ana Türkçede aslı uzunlukların varlığını kabul etmiştir. Pelliot, Radloff ve Gronbech büzülme kuramını savunmuşlardır (Tekin, 1995).

Radloff, Yakutçadaki uzun ünlülerin ilk hecenin büzülmesi sonucu oluştuğunu söylüyor ve Türkmencedeki uzunluklardan habersiz olması nedeniyle genel Türkçedeki ünlü uzunluklarını da reddediyordu. Bunun sebebi de Yakutçadaki uzunluklara diğer Türk lehçelerinde kısa ünlü denk gelmesidir (Tekin, 1995).

Polivanov'a göre Yakutça tās (taş), Türkmence dāş (dış sözcüğünden ünlü uzunluğu sayesinde ayırt edilmektedir) ; Yakutça bār(var) Türkmence bār; bar- eyleminden anlam olarak ünlü uzunluklarıyla ayırt edilmektedir (Tekin, 1995).

Räsänen, bu yayınlardan bağımsız olarak Türkmence- Rusça sözlüğü tarayarak burada tespit ettiği uzun ünlülerin varlığını aslı uzunlukların korunduğunun kanıtı olarak göstermiştir (Räsänen, 1937).

Ligeti, uzun ünlüler sistemli olarak Yakutça, Türkmence dağınık şekillerde de diğer Türk lehçe veya ağızlarında yaşadığını kanıtlamıştır. Çuvaşçada /y/ ve /v/ protezini birincil uzun ünlülere bağlamıştır. Arap harfli ilk metinlerde özellikle de Divan- ı Lügat- it Türk'te kısa ünlülerin yalnızca hareketlerle gösterilmesine karşın uzun ünlülerin uzatma harfleri elif, vav, ye ile gösterilmesini kanıt olarak göstermiştir. Ligeti'nin çalışmasının en önemli yanı uzun ünlüler sorununu yalnızca Türkçe içinde ele almakla yetinmeyip konuyu Altay dilleri çerçevesinde incelemesidir. P.Pelliot büzülme kuramını savunmuştur. Karl Menges, uzun ünlülerin Ana Türkçede bulunup Ana Altaycada bulunmadığı kanısına varmıştır. Buna telafi uzaması kuramı adını vermiştir. Birincil ünlü uzunlukları konusu uzun yıllar bu şekilde bilim adamları arasında tartışılmıştır (Tekin, 1995).

Azerbaycan Türkçesinde dokuz ünlü yirmi üç sessiz harf vardır. Azerbaycan Türkçesinde ünlüler şunlardır: a, e, ə, ı, i, o, ö, u, ü. Bunlardan /a/ ünlüsü artdamaksıl, geniş ve düz bir ünlüdür. /ə/ ünlüsü öndamaksıl, açık ve geniş bir ünlüdür. /e/ ünlüsü öndamaksıl, geniş ve düz bir ünlüdür. /ı/ ünlüsü artdamaksıl, düz ve dar bir ünlüdür. /i/ ünlüsü öndamaksıl, düz ve dar bir ünlüdür. /u/ ünlüsü artdamaksıl, yuvarlak ve dar bir ünlüdür. /ü/ ünlüsü öndamaksıl, yuvarlak ve dar bir ünlüdür. /o/ ünlüsü artdamaksıl, geniş ve yuvarlak bir ünlüdür. /ö/ ünlüsü öndamaksıl, geniş ve yuvarlak bir ünlüdür.

Azerbaycan Türkçesinde zaman içerisinde kısalan uzun ünlüler Azerbaycan Türkçesinin dialektlerinde karşımıza çıkmaktadır.

'ATkāl- > gal- , ATkız > gız, ATdır > er, ATdış > eş, ATöt > od, ATöç > ök, ATyüt- > ud-, ATKüç > güc' (Ölmez & Tekin, 2003, s. 153). Azerbaycan Türkçesi dialektolojisinde varlığını sürdüren ünlü uzunluklarına dair bazı örnekler şöyle gösterilebilir:

- A:di (Bakü Dialekti) Asla s. 2
- Bö:lü (Balakən) Çavdar s. 61
- A:dna (Qax) Adına s. 3
- Bö:mex (Şəki) Suyu set çekmek s. 61
- A:lət (Cəbrayıl, Şəki) Alet s. 12
- Ca:nəməx (Şəki) Küflenmek s. 71
- Alatö:r (Qəbələ) Baştan savılmış s. 12
- Cə:ləməx (Baləkən) İstemek s. 73
- Bo:a (Xanlar) Kırmızı ren veren bir bitki adı s. 56

- Cü:rümləmək (Ucar) Bükmək s. 85
 Bö:ələxləmməx (Çəmbərək, Daşkəsən) sancılanıp kıvrınmaq s. 61
 Ça:n (Şəki) Vakit, zaman s. 91
 Çapo:ul (Gədəbəy, Qazax, Şuşa) Qarətçi s. 92
 Ça:rmax (Şəki) Çağırmaq s. 92
 Çilo:ut (İmişli) Çalağan s. 103
 Ço:umağ (Dərbənd) Çomak s. 109
 Da:ət (Məğri) İri, büyük s. 116
 Də:cək (Kürdəmir) Teecüp kalmak s. 130
 Dəlici:r (Zəngilan) Saksəğan s. 131
 Dəvö:zü (Ağcabədi, Basarkəçər) Deve gözü s. 137
 Də:t (Oğuz) Pusu s. 136
 Də:tdəməx (Mingəçəvir, Oğuz) Pusmak s. 136
 Dı:t (Məğri) Keskin olan kısım s. 140
 Dilo:sar (Şəki) Çardağın açık kenarı s. 143
 Di:şdiy (Tovruz) s.146
 Di:şəmax (Şəki) Kulak Asmak s. 146
 Do:rux (Oğuz) Tütünün taç yaprağı s. 150
 Do:şandili (Salyan) Tilki aldatan sesli alet s. 151
 Do:şanotu (Şuşa) Yabani bir ot s. 151
 Do:şantəpəl (İmişli) Alnı akıtmalı at s. 151
 Do:şantopuğu (Xanlar, Tovruz) Yabani bir ot s. 151
 Do:şanyuvada (Şuşa) Çocuk oyunu adı s. 151
 Do:uzatı (İmişli) Mayıs böceği s. 151
 Do:uzzux (Göyçay) Su değirmeninde perlerin yerleşim yeri s. 151
 Ə:axlı (Gədəbəy, Xanlar) Ayaklı s. 165
 Ə:alğa (Gədəbəy) Ayalğa s. 165
 Əbləsö:ün (Lənkəran) Sevinerek s. 165
 Ə:rəmçə (Göyçay) Çirkin, hoşa gitmeyen s. 175
 Ə:rəngah (Ucar) Eğər s. 176
 Gə:r (Lənkəran) Kaşkadak s. 191
 Ge:ri (Şəki) Başka s. 191
 Gö:ül (Şəmkir) Yabani bir ot s. 204
 Gö:ümək (Sabirabad) Yavaş yavaş közlenmek s. 204
 Gö:üz (Bakü) Kamçı s. 204
 Halo:uş (Şuşa) İltihap s. 212
 Ho:çu (Gədəbəy) Yardımcı s. 226
 Ho:xurux (Bolnisi) Ağacın kovuğu s. 227
 Ho:ugə (İmişli) Tenəffüs s. 228
 Ho:urğalanmax (Kəlbəcər) Tepinmek s. 228

- H:r (Gdby) Arı peteğindeki ereve s. 229
H:r (Gdby) Arı yakalamak iin alet s. 229
H:xurux (Qazax) Ağacın boşluk kısmı s. 229
H:km (li Bayramlı) ayın enli ve derin yeri s. 229
H:ř (Oğuz) Nem s. 230
H:t (Qbl) Kuyusu s. 230
H:g (Krdmir) Kotanın atığı ilk şırım s. 230
H:r (Bilsuvar, Zaqatala) Sevmek s. 230
H:ralan (Gdby) Boğaya hazır olan dve s. 230
H:ř (mbrk, Göyçay, Qazax, Quba, Mingvir) Yaş, nem s. 230
Ka:b (Bakü) Kargıdalı s. 265
Ka:l (Clilabad) Soğuk, lakayd s. 266
Ko:ęa (Oğuz, şki, Ucar, Zaqalata) Ucu karma iin kullanılan demir ya da ağaç s. 283
K:l (Xanlar) Mozalan sineği s. 289
K:z (Clilabad) 12 kg s. 289
Qala:şmax (Oğuz) ocuk oyunu adı s. 303
Qo:x (Oğuz) Yorgan- dşek yığılan yer s. 337
Qo:cimeq (Clilabad) Kaldırmak s. 337
Qo:sara (Göyçay) Sepet s. 341
Qo:sr (Ordubad) Sepet s. 341
Qo:şar (Krdmir) Sağılan hayvanın emceğine ait teherrş s. 342
Qo:zan (Mingvir)Beşik dşeği s. 343
Maa (Qax) Al s. 375
Ma:ęul (Bakı, Clilabad, Quba) Al s. 376
Ma:na (Bakü) Bahane s. 379
M:cr (Bakü) Pencere altı s. 385
M:lm (Zrdab) Meğer s. 387
Mr:c (Ağdam, Qarakilse) Yenen bir tür yabani bitki adı. s. 389
Mi:s (Salyan) İştah s. 396
Mişo:l (şki) Büyük bir tür fare s. 397
M:z (cbrayl , Culfa, Krdmir) Kurutulmuş zm s. 401
N:lm (Zngilan) oktan beri s. 415
N:lin (Bakü, Ordubad) Başmaq; ayakkabı s. 415
No:ra (Oğuz) Gül s. 421
No:rst (Ordubad, Yerevan) abuk yetişen meyve s. 420
No:ruza (şki) Nevruz gl s. 421
No:va (şki) Patika s. 421
N:x (Gdby) kk yer s.421
N:s (Bak) Nefs s. 421
N:spr (Bak) Tamahkar s. 421

- Nö:üz (Gədəbəy, Qazax, Tovuz, Şuşa) Ne acayıp, ne iyi s. 421
- Nü:ə (Göyçay, uçar) Şitil, fide s. 422
- O:dağ (Zərdab) Sızma s. 425
- O:ma (Ağdaş, Göyçay, Mingəçevir, Oğuz, Şəki) Bir çeşit çörek s. 428
- O:maça (İmişli) Veba s. 428
- O:sallıx (Oğuz, Tovuz) Tembellik s. 429
- O:sanasız (Kürdəmir, Şamahı) Kabiliyetsiz, beceriksiz s. 429
- O:şala (Quba, Salyan, Şamaxı) Gülablı Şerbet s. 429
- O:şarramağ (Bakü) Seyreltmək s. 430
- O:uğur (Kürdəmir) O defa s. 430
- Ö:bəc (Zaqalata) Çep göz adam, şaşsı s. 433
- Papa:ldıçağ (Ağdam, Ağcabədi, Ağdərə, Cəbrayıl) Bir çeşit çocuk oyununun adı s. 441
- Parabö:ür (Ağdaş) Yarısı harap durumda meyve s. 441
- Parto:ux (Qazax) Sabırsız s. 442
- Pı:xa (Lənkəran) Çirkin s. 453
- Selo:x (Tovuz) Sel suyu s. 478
- Sə:ləb (Bakü) Şerbet s. 481
- Sə:ləx'ləmməx' (Gədəbəy, Tovuz) Başı dönmək s. 481
- Sə:nəy (Ağcabədi) Bir hastalık adı s. 483
- Sə:nəx (Qarakilsə) Bir hastalık adı s. 483
- Sino:u (Bakü, Quba) Bir şey elde etmək için hevesle çaba göstərmək s. 496
- Sirəqo:uc (Kürdəmir) Sulu yerlerde bitən bir çeşit ot s. 497
- Siti:zə (Şamaxı) Hayasız, utanmaz s. 499
- Siti:zələşmeg (Şamaxı) Hayasızlaşmaq s. 499
- So:ça 8Ağsu, Bakü, Göyçay, Kürdəmir, Qazıməmməd, Quba, Zərdəb) Bardak s. 500
- So:udməy (Cəlilabad) Söndürmək s. 503
- So:umax (Bərdə) Bitirmək s. 503
- So:urğa (Borçalı) Yağmur suyunun birliktiği yer s. 503
- Şa:d (Ağdam, Cəlilabad, İsmayılı, Şəki, Tovuz) Ögütülmüş olan buğdaylardan değırmenciye verilen kısım s. 515
- Şa:daqqi (Salyan) Ögütülmüş buğdaydan değırmenciye verilen kısım s. 515
- Şa:mirzə (Şamaxı) Biyüyük kayın s. 518
- Şava:t (Qarakilsə) Hürmet s. 520
- Şə:ri (Basarkeçər) Bir çeşit çarık s. 526
- Şıqo:ul (Bakü) Tez, acele s. 527
- Şö:gə (Ağcabədi, Bərdə, Göyçay, Kürdəmir, Sabirabad, Şuşa, Tərtər) Kölgə ya da gölgelik yer s. 537
- Ta:dım (Bərdə, Füzuli, Qazax, Yevlax) Ta ki, o vakte kadar ki s. 543
- Tə:m (Şəki) Tez, çabuk s. 554
- Tə:ncə (Qax, Zaqalata) Küçük kazan, tencere s.559
- To:a (Qazax) Tava s. 570

- To:asa (Ağdaş, Gədəbəy, Qax, Qəbələ, Oğuz, şəki, Tərtər, Zaqalata) Uzun kulplu tava s. 570
 To:macarax (Gədəbəy) Kök ve kısa boylu s. 572
 To:sun (Tovuz) Kök ve kısa boylu s. 572
 To:sunmax (Qazax) Təngnəfəs olmaq s.575
 To:uxtökülən (Oğuz) Sabah alacakaranlığı, sabahın ilk saatleri s. 575
 To:ulamux (Bərdə) Atın bağlandığı demir s. 575
 Tö:uxaparan (Karvansaray) Yırtıcı bir kuş adı s. 577
 Tü:əcxəlməx (Xocavənd) Başı dönmək s. 583
 Tü:əngotu (Qazax) Dabaq hastalığını tedaviye yarayan yabani bitkinin adı s. 583
 Tü:ərəx (Gəncə) Bebek beşiklerindeki döşəğin çökməməsi için konan halka s. 583
 Va:nəfsa (Bakü) Canlı s. 608
 Və:ğa (Barana, Cəbrayıl, Hamamlı, Qazax, Şəmkir, Tovuz) Uyku s. 611
 Ya:lbaşdan (Zəngilan) Yeniden s. 619
 Yeddilö:ün (Bərdə, Ucar) karışık şekerleme s. 628
 Ye:ilmə (İmişli) Bir hastalık adı s. 629
 Yö:n (Ucar) Mozalan sineği s. 636
 Yö:ng (Oğuz) Kuş adı s. 636
 Yü:rük (Ağdam, Cəbrayıl, Cəlilabad, Əli bayramlı, Füzuli, Qazax, Saathı, Salyan, Tərtər, Zəngilan) Beşik s. 637
 Yü:rümmex (Tərtər) Yellenmək s. 637 (Şirəliyev& İslamov, 2010, s. 2-343; Şirəliyev& İslamov, 2003, s. 375, 637).

Azerbaycan Türkçesinde ünlüler üzerinde karşımıza çıkan ses olayları neticesinde uzun ünlülerin bir kısmı kısalmış, öndamaksıllaşmış, yuvarlaklaşmış, daralmış, düşmüş, türemiş veya diftonglaşmıştır. Bu ses olaylarının neticesinde de çok sayıda ünlü uzunluğu olduğu tespit edilmiştir. Bu türden ünlü uzunlukları ikincil ünlü uzunluklarıdır.

hāz>az (Ünlü Kısalması)	āç>ac (Ünlü Kısalması)
sāb>sāva->savaş (Ünlü Kısalması)	āgun>govun (Yuvarlaklaşma)
āb>av>ov(Ünlü Kısalması, Yuvarlaklaşma)	sā->say- (Ünlü ikizleşmesi)
iz>gız (Ünlü Kısalması, Ünsüz Türemesi) (Yalçın, 2010).	çō>çox (Ünlü Kısalması) āl>al (Ünlü Kısalması)

Fonetik unsurlardan parçalı ve parçalarüstü ses birimlerinde olduğu gibi ünlü (sait) fonemler de söz yapımında söz varlığının içinde ve anlam ayırt edicilikte önemli rolü olan ses birimlerdir. Ünlü sesler (sait sesler) belirli kelimelerin söz yapımında hem uzun hem kısa varyantlarıyla söz varlığında karşımıza çıkmaktadır. Uzun fonemler bazen seciyyevi (belirgin) bazen tam bağımsız fonem şeklinde söz varlığı içinde yerini almaktadır (Yusifov, 2014).

Birincil ünlü uzunluklarının korunması Türk lehçelerinin tamamında aynı ölçüde değildir. Birincil ünlü uzunluklarının belirgin şekilde korunduğu Türk lehçelerinin başında Türkmen, Yakut, Gagavuz, Tuva, Altay, Halaç, Çulım-Türk ve Çuvaş Türkçeleri sayılabilmektedir. Birincil ünlü uzunluklarının korunması kadim devirlerden itibaren fonetik söz yapımı sürecinde rastlanan bir durumdur. Ünlü uzunluklarının aslı olarak korunmasında anlam ayırt ediciliğin büyük bir etkisi olduğu dikkati çekmektedir. Azerbaycan Türkçesi gibi Kazak, Karakalpak, Kumuk, Nogay Türkçelerinde de birincil ünlü uzunluklarının

korunması bir kaide olmamakla birlikte sistematik bir biçimde olmasa da izleri bugün de varlığını sürdürmektedir. Zira birincil ünlü uzunluklarının devreden çıktığı durumlarda eş sesli morfeplerin meydana gelişi kaçınılmaz bir netice yaratmaktadır. Bu sebeple anlam muğlaklığını ortadan kaldırmak için birincil ünlülerin bir kısmı muhafaza edilmiştir (Yusifov, 2014).

Aslı ünlü uzunluklarını muhafaza eden dillerin söz varlığında yer alan sözcüklerde fonetik olarak birincil uzunlukları müstakil biçimde gözlemediğimiz müsterek örnekler şöyle sıralanabilir:

a:t=aat=ad at=hayvan baş=beden uzvu baaş=ba:ş=yara taş=uzak taaş=ta:ş=cisim,daş
ar=arığ aar=a:r =ağır

Aslı ünlü uzunluklarının izleri Azerbaycan Türkçesi dialektlerinde gözlemlenebilmektedir. Baari, saarı, daarı, qaadın, aarı, qaarı, dəərin, dəəri, əərik, dəəli, qooru, qoorx, booru, öölü, körük gibi örnek verilebilecek sözcüklerde aslı uzunlukların izleri gözlemlenebilmektedir (İslamov, 1961; Şirəliyev, 1962). Azerbaycan Türkçesinde uzun ünlülü sözcüklere bazı örnekler şöyle sıralanabilir: ‘a:rif, a:lim, Sa:bir, şika:yet, ma:hir, e:tibar, e:lan, xüsu:si, nümü:nə, zi:nət, a:di, qa:bil, sa:hil, ma:tem’ vb. (Gulusoy, 2021). Dikkatle altını çizmek gereken bir husus olarak aslı uzunlukların çağdaş dil materyalleriyle açıklanması tam olarak kâfi düzeye erişememektedir. Bazı aslı uzunluklar, başka dillerin bu dil üzerindeki yapısal etki özelliklerinden kaynaklanabilir. Bazı uzunluklar ise Altay, Moğol etkileri gibi söz başında /h/ düşmesi gibi ses olaylarının da etkisiyle kök durumundaki biçim birimin sonunda ünsüz düşmesi gibi ses olaylarıyla meydana gelmektedir. Aslı ünlü uzunluklarının korunduğu dillerde bu uzunluklar tam müstakil fonem şeklinde varlığını korurlar (Yusifov, 2014). Borgoyakov’a (1996) göre ünlünün uzunluğu fonem değeri kazandığında yani anlam ayırt edici olduğunda korunmuş, diğer ünlülerde ise boğumlanma süresi normale dönmüştür (Borgoyakov, 1996).

İkincil ünlü uzunlukları dilde genel kâide olarak sayılmamakla beraber çeşitli ses olaylarından sonra meydana gelen ünlü uzunluklarını ifade etmektedir. Sözcüğün içinde erime, büzülme, düşme gibi ses olayları neticesinde herhangi bir ünsüz fonksiyonunu yitirince ünlü seste meydana gelen uzama ikincil uzamadır. Söz içinde düşen ünsüzün yerini tutmaktan başkaca da bir görevi bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle ünsüzün uğradığı ses olaylarından önceki fonksiyonu ikincil olarak uzayan ünlünün orijinal şeklidir. İkincil ünlü uzaması hadisesindeki uzun ünlü düşen ünsüzün yerini doldurmaktadır (Yusifov, 2014).

Diftonglaşma da ses uzaması gibi ünsüzlerin zayıflayarak erimesi veya düşmesi sonucu iki ünlünün yan yana gelmesiyle oluşmaktadır. Diftong sözcüğü kelime anlamı olarak iki katlı ses anlamına gelmektedir. Tovuz-touz hovuz-houz soyuq-souq qovurma-qourma soyutma-soutma ovuc-ouc qırqovul-qırqoul cövüz-cöüz söyüd-söüd çevirmək-çöürmək bənövüş-bənöüş cıvar-cıar suvaq-suaq duvaq-duaq suya-sua çıval-çual böylək-böälək gavalı-göəli göyəm-göəm (Yusifov, 2014, s.56).

Tablo 1: Azerbaycan Türkçesinde İkincil Ünlü Uzunluklarına Dair Bazı Örnekler

Ā Ünlüsü	Ö Ünlüsü	Õ Ünlüsü	Û Ünlüsü
/n/ ünsüzünün zayıflayarak düşmesiyle /a/ ünlüsü uzar:	/y/ ve /v/ ünsüzleri eriyerek düşer ve /o/ ünlüsü uzar:	/y/ ve /v/ ünsüzleri eriyerek düşer ve /ö/ ünlüsü uzar:	/y/ ünsüzünün erimesiyle /ü/ ünlüsü uzar:
sana>saa	söyüq>sooq	çöyür>çöör	güyüm>güüm
mana>maa	toyuq>tooq	tövlə>töölə	yüyür>yüür
	dovğa>dooğa	kövşən>kööşən	şüyüd>şüüd
	çovğun>çooğun	göyçək>gööçək	düyü>düü
	sovur>soor	böyük>böök	
	qovurma>qoorma	söyud>sööd	
	yovşan>yooşan	böyütrkən>böörtkən	

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesi ve dialektlerindeki ikincil ünlü uzunluklarının büyük bir kısmı /n/, /y/, /v/ ünsüzlerinin erimesiyle ortaya çıkmaktadır (Yusifov, 2014).

Sonuç

Azerbaycan Türkçesinin dialektlerinin temel alındığı bu çalışmada ünlü uzunlukları Azerbaycan Türkçesinde genel olarak kısalma eğilimi gösterirken uzunluklarını koruyan ünlülerin ise ikincil ünlü uzunluklarına dayandıkları tespit edilmiştir. Aslı ünlü uzunluklarının kısalması Azerbaycan Türkçesinin temel bir fonetik hadisesi olarak karşımıza çıkmıştır. Aslı uzun ünlüler kıaldıktan sonra sözcük sonundaki süresiz sert ünsüzler yumuşayarak süresiz yumuşak ünsüzlere dönmüşlerdir. Azerbaycan Türkçesi diyalektolojisinde yaşayan uzun ünlülü sözcüklerin ünlü uzunluklarının tamamen ikincil uzunluklar olduğu ortaya çıkmıştır. Kısalan uzun ünlülerin izlerini ise diftonglaşma, artdamaksıllaşma, öndamaksıllaşma gibi ses olaylarının meydana gelişinde aramak mümkündür. Azerbaycan Türkçesi dialektoloji lügatı taranarak uzun ünlülü olduğu tespit edilen yüz kırk yedi adet sözcüğün ünlü uzunluklarının tamamının ikincil uzunluklar olduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Banguoğlu, T. (2007). Türkçenin Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Borgoyakov, M. İ. (1996). Ob Obrazovanni i Razvitii Nekotrih Dolgih Glasnih v Hakasskom Yazıke Uçeme Zapıki 12, Abalcan, 81-98. ss. [Боргойаков, М. İ. Об Образовании и Развитии Некоторых Долгих Гласных в Хакасском Языке Учете Запики 12, Абалсан, 1996, 81-98. стр]
- Buran, A. (2008). Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler. Turkish Studies, Series (V), 288-305.
- Ergin, M. (2009). Türk Dil Bilgisi. Bayrak Yayınları.
- Foy, K. (1900). Turkische Vocalstudien MSOS II, Abteilung 2, Westasiatische Studien, Berlin, s.193.
- Gulusoy, İ. (2021). Azerbaycan Türkçesi Grameri 1. Ertem Yayınları.

- İslamov, M. M. (1961). Nukhinskiy Dialekt, Avtoref. Kand. Diss. Bakü. [Исламов, М. М. Нухинский Дialekt, Автореф. Канд. Дисс. Баку, 1961.]
- Kononov, A. H. (2001). Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka. Multilingual Yayınları. [Кононов, А. Х. Грамматика Современного Турецкого Литературного Языка. Мультилингвал Яйынылары, 2001.]
- Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. & Tekin, T. (2003). Türk Dilleri Giriş. Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Polivanov, Y. D. (1924). K Voprosu Ob Obsçe-turetskoy Dolgote Glasnih, Byulleten, s.157.[Поливанов, Й. Д. К Вopросу Об Обсче-турецкой Долготе Гласних, Бйуллеген, 1924, 157. стр]
- Poppe, N. (1925). Çuvaskiy Yazık i Yego Otroşniye k Mongolskomu i Turetskim Yazıkom, İran, s.406. [Поппе, Н. Чуваский Язык и Йего Отрошние к Монголскому и Турецким Языкам, İран, 1925, 406. стр]
- Radloff, W. (1882). Phonetik der Nordlichen Turksprachen, Leipzig, s.77-83.
- Räsänen, M. (1937). Über die langen Vokale der Türkischen Lenhwörter im Ungarischen FUF XXIV, Heft 1-3, Helsinki, s. 246-255.
- Şirəliyev, M. Ş. (1962). Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları. Bakü.
- Şirəliyev, M. Ş. & İslamov, M. M. (2010). Azərbaycan Dialektoloji Lüğeti Birinci Cilt. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirəliyev, M. Ş. & İslamov, M. M. (2003). Azərbaycan Dialektoloji Lüğeti İkinci Cilt. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1995). Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Simurg Yayınları.
- Yalçın, S. K. (2010). Birincil Uzun Ünlülerin Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görünümleri ve Bu Ünlülerle İlgili Ses Olayları. *Turkish Studies*, 5 (1), 640-686.
- Yusifov, M. (2012). Azərbaycan Dili Fonetikasının Əsasları. Elm ve Təhsil.